

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА
ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ
ЖАЛАЛ-АБАД ШААРЫНДАГЫ ЭЛ АРАЛЫК УНИВЕРСИТЕТИ
ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ
ТАЖИК УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ**

К.08.17.564 мамлекеттер аралык диссертациялык кенеш

Кол жазма укугунда
УДК. 330.(1.32).(575.3)

**АШУРОВ МУХАММАДИ НУСРАТОВИЧ
ТАЖИКИСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ЧЕК АРА АЙМАКТАРЫНДАГЫ
БАЗАР ИНФРАСТРУКТУРАСЫН ӨНҮКТҮРҮҮ**

Адистиги 08.00.05 – Экономика жана эл чарбасын башкаруу
(экономика, ишкананы, тармакты, комплекстерди уюштуруу жана башкаруу)

Экономика илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу
үчүн жазылган диссертациянын

АВТОРЕФЕРАТЫ

Душанбе - 2017

Диссертациялык иш Таджикистан мамлекеттик университетинин
экономикадагы информациялык системалар кафедрасында аткарылды

Илимий жетекчиси:

Джонмамадов Шермамад Бекмамадович
экономика илимдеринин доктору, доцент

Расмий оппоненттер:

Омурзаков Сатыбалды Ашимович
экономика илимдеринин доктору, профессор

Нидоев Парвиз Фозилович

экономика илимдеринин кандидаты, доцент

Жетектөөчү мекеме:

Тажик Республикасынын илимдер
Академиясынын экономика жана демография
институту, 734024, Душанбе ш., Айни көчөсү
44.

Диссертациялык иш 2018-жылдын 26-январында саат 14-00дө Жалал-Абад эл аралык университетинин, Ош мамлекеттик университетинн жана Тажик улуттук университетинин алдындагы экономика илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын коргоо боюнча өтө турган К.08.17.564 мамлекеттер аралык диссертациялык кенешинде К.Ш. Токтомаматов атындагы илим изилдөө, иштеп чыгуу жана инновация борборунда корголот. Дареги: Кыргыз Республикасы, Жалал-Абад шаары, Женижок көчөсү, 30.

Диссертация менен Жалал-Абад шаарындагы Эл аралык университетинин илимий китепканасында таанышууга болот. Дареги: Жалал-Абад шаары, Женижок көчөсү, 30.

Автореферат 2017-жылдын “___” – декабрында таркатылды.

**К.08.17.564 мамлекеттер аралык диссертациялык
кенешинин окумуштуу катчысы,**

Э.И.К.:

Маткеримова А.М.

Илимий ишке жалпы мүнөздөмө

Изилденүүчү теманын актуалдуулугу. Дүйнөлүк чарбалык байланыштардын глобалдашуу шартына жана соода мамилелеринин либерализацияланышы менен чек ара аймактарындагы инфраструктураны өркүндөтүү талабы мамлекеттер аралык товар алмашуу маселесинин активдештирүүчү фактору болуп саналат. Мындан сырткары базар инфраструктурасы аймактын өндүрүштүк жана инвестициялык кубаттуу катализатору болуп саналат. Базар инфраструктурасы чарбалык субъектилер арасындагы ортомчу катары болуп, алмашуу процессин калыптандыруу менен бирге базардын өнүгүсүндөгү бирден бир алмаштыргыз маанилүү механизми болуп саналат.

Тажикистан Республикасынын базар экономикасына өтүүсү менен башку-рауунун административдик жана тандоо методдорунун ролу төмөндөп, мамлекеттин аймактарынын өнүгүүсүнө куралуучу экономиканын өсүү стимулдарын таасир этүүчү кыйыр механизмдеринин ролу өсүүдө. Мындай шартта инфраструктуралык камсыздандыруунун, экономикалык ишмердүүлүктүн өнүгүүсүнө салым кошуучу фактор катары ролу кескин көтөрүлүүдө. Ошону менен бирге, базар инфраструктурасынын өнүгүүсү, жергиликтүү калктын жашоо деңгээлинин көтөрүлүүсүнө, иш менен камсыз болуунун көрсөткүчүнө.

Акыркы жылдарда Тажикистан Республикасынын Өкмөтү тарабынан ар түрдүү, транспорттук жана логистикалык уюлдарды жакшыртууга багытталган жана өндүрүш объектилерин жайгаштырууну оптималдаштырууга багытталган проектилер мене иш алып баруусун белгилей кетүү керек. Бирок, областтык деңгээлде, чек арага жакын жайгашкан аймактардын, өзгөчө, базар инфраструктурасын өнүктүрүү үчүн жетиштүү маани берилген эмес, бажы көзөмөл системасын өркүндөтүү боюнча, чек ара аймагындагы соода, банк, камсыздандыруу ишмердуулугуно багытталган аракеттер натыйжасыз бойдон калууда. Өлкөнүн чек арага жакын жайгашкан аймактарында рыноктук түзүмдөрүн өнүктүрүү боюнча системалык, комплекстүү программалар иштелип чыккан эмес.

Ошону менен бирге, аймактардагы базар инфраструктурасын өнүктүрүү маселесин боюнча изилдөө боюнча маалыматтар, Тажикистан жана башка КМШ өлкөлөрүнүн ичинде да, салыштырмалуу аз. Бул изилденуучу теманы аныктоонун негизги принциптери, соода жана дүйнөлүк экономикалык мамилелерди глобалдашуу либералдаштыруу шартында Чек арага жакын аймактарда жашаган жалпы эле айрым региондордун салмактуу базар инфраструктурасын өнүктүрүүнүн куралдары жана ыкмалары тактала электиги менен бирге, изилденуучу теманын актуалдуулугун аныктайт.

Диссертациялык теманын академиялык жана мамлекеттик программалар менен байланышы. Диссертациялык иштин темасы 2030-жылга чейинки мезгилге карата Тажикистандын Улуттук өнүгүү стратегиясын ишке ашырууга байланышкан, Тажикистан Республикасынын чек ара аймагындагы соода жүргүзүү жөнүндө Жобо менен, КМШ олколорунун чек аралык кызматташтык жөнүндө Макулдашууга, ошондой эле Тажик улуттук университетинин "Улуттук

менен экономика" жана "Экономикадагы маалыматтык системалар " кафедралары менен илимий багытта байланышкан.

Изилдөөнүн максаты. Тажикистан Республикасынын чек ара аймактарынын туруктуу өнүгүүсүн камсыз кылуучу негиз корсоткуч катары, натыйжалуу базар инфраструктурасынын теориялык жоболорун жана практикалык сунуштарды иштеп чыгуу болуп саналат.

Изилдөөнүн максатына жетишүү үчүн төмөнкү милдеттерди чечүү аныкталды:

- рыноктук инфраструктураны түзүүнүн теориялык аспектилерин изилдөө жана аймактын коомдук-экономикалык жактан өнүктүрүү, анын ролун аныктоо;
- аймактагы базар түзүмдөрүн өнүктүрүүнүн жол-жоболорун, шарттарын, механизмдерин жана эл аралык тажрыйбалардын онугуусун карап чыгуу;
- азыркы абалы жана Тажикистан Республикасынын чек ара аймактарында базар объектилер мекемелеринин түзүүнүн өзгөчөлүктөрүн аныктоо;
- Тажикистан Республикасынын чек ара аймактарында базар жакшыртуу дараметин өнүктүрүү жана пайдалануу натыйжалуулугуна баа берүү;
- Тажикистан Республикасынын чек ара аймактарында рыноктук инфраструктураларды институциялык өнүктүрүү боюнча сунуштарды иштеп чыгуу;
- чек ара аймактарындагы базар инфраструктурасынын натыйжалуу иштоо механизмдин иштеп чыгуу;

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы аймактык базар инфраструктурасынын онуугуу жолдорунун теориялык жана методологиялык негиздөөлөрүн, аларды ишке ашыруу үчүн рыноктук системасы менен уюштуруунун экономикалык жана методологиялык инструменттеринин калыптандыруу.

Автор тарабынан алынган диссертациялык изилдөөнүн жыйынтыгы боюнча, илимий жаңылык катары, төмөнкүлөр камтылган:

- базар инфраструктурасынын негизги катмарларын бөлүштүрүү менен бирге (өндүрүү, инновациялык, инвестициялык, рыноктук жана камсыздоочу) алардын оптималдуу өз ара туруктуу камсыздандырылышы жана институттук жөнгө салуу боюнча туруктуу рынок мамилелери иштеген жана аймакты өнүктүрүү үчүн бардык коомдук-экономикалык дараметин натыйжалуу пайдалануу эске алуу менен негизги элементтер системалаштырылган жана алардын ролу жана иш-милдеттери такталган,;
- негизги принциптер негизделген (утилитардуулук, чек арал сызыктарынын так эместиги, дал келуу элементтери, өнүгүүнүн узгултуксуздугу, иммобильдуулук) жана милдеттери (колдоо, жөнгө салуу, бөлүштүрүү, байланыш жана кайра иштетуу) уюштуруу-экономикалык системасы катары кароого мүмкүндүк берүүчү рыноктук жакшыртуу, (подсистема), базар системасындагы көмөкчү мүнөздүү, тик жана түз иш схемаларды айкалыштырып, жана чарбалык ишмердүүлүктүн натыйжалуулугун алдыга жылдыруу максатында түзүлгөн жана улуттук, аймактык экономикалык мейкиндиктин алкагында экономикалык иш-аракеттер каралган;
- изилдөө объектиси катары чек ара аймактарынын негизги белгилери аныкталган, жана туруктуулугун жана бүтүндүгүн эске алуу менен рыноктук

ички түзүмү, алардын аймактарында иштеп чыгууну талап, чек ара бейишке кызматчыларындай аймактык экономиканы изилдөөнүн объектиси катары негизги өзгөчөлүктөрүн тутумдаштырылган, бир башкаруу системасы катары кароого болот;

- Тажикстан Республикасынын чек ара аймактарындагы базар объектилериндеги мекемелерди түзүү өзгөчөлүктөрүн белгилөө менен чек ара аймактарында рыноктун ички түзүмгө сын баа берилет; Чек арага жакын аймактарда жашаган калктын каржы-кредиттик жана бажылык рыноктун ички түзүмү жактарына талдоо, базар инфраструктурасынын натыйжалуу өнүктүрүү жана пайдалануунун натыйжалуулугу каралган.

- чек ара аймактарындагы базар инфраструктурасынын өнүктүрүү үчүн жана ал өнүгүүнү туруктуу кармап калуу үчүн шарттарды түзүүгө көмөк көрсөтүү боюнча сунуштардын комплекси иштеп чыгарылган;

□ чек ара инфраструктурасынын негизги фонддорунун көрсөткүчтөрүнүн, аймактык бажы кызматынын капиталдык салымынын жана натыйжалуу колдонуу, ошондой эле Тажикстан Республикасынын бюджетке төлөмдөрдүн таасири астындагы ички продукт жана жалпы регионалдык продуктунун экономикалык жана математикалык прогноздоо моделдерин иштеп чыгуу жана жүзөгө ашыруунун негизинде.

□ чек ара соода үчүн бирдиктүү укуктук базасын жана институттук негиздерди өркүндөтүү;

□ чек ара аймактык сооданы жана транспорттук жана логистикалык уюлдарды, темир жол түйүндөрү жана мотор бөлүмдөрүнүн ишин оптималдаштыруу менен чек ара соода тартибин башкаруунун экономикалык механизмдерин түзүү ;

□ аймактык инфраструктуранын секторлорун ишке киргизүү жана күчөтүү менен чек-аралык кызматташууну жакшыртуу.

- эркин экономикалык аймагын түзүү менен, чек ара аймагындагы базар инфраструктурасынын негизги катышуучулары болуп саналган, атаандаштыкка туруктуу кичи жана орто бизнес уюмдарды түзүүгө жана өнүктүрүүгө багытталган негизги багыттары аныкталган.

Диссертациялык изилдөөнүн экономикалык мааниси төмөндөгүдөй камтылат: сунушталган көрсөтмөлөр жана ыкмалардын иш жүзүнө ашырылышы, Тажикстан республикасынын чек ара аймактарындагы базар инфраструктураларынын өнүгүүсүнө чоң көмөк көрсөтөт, андан сырткары ал аймактардагы сооданын шарттарын жакшыртууга, Тажикстандын коңшулаш өлкөлөр менен болгон интеграциялык алаканын өркүндөтүүгө, жана өлкөнүн соода потенциалын натыйжалуу колдонууга шарт түзөт.

Коргоого чыгуучу диссертациялык иштин негизги жоболору:

- аймактын базар инфраструктурасынын орду жана функцияларын изилдөөдөгү негизги илимий ыкмаларын, принциптерин, соода мамилелеринин либерализациялануу шартындагы өнүгүү мыйзамдарын системалаштыруу;

-Тажикистан Республикасынын чек ара аймактарынын базар инфраструктурасын, аны түзүүчү мекемелердин өзгөчөлүктөрүн эсепке алуу менен, абалынын анализи;

- чек ара аймактарындагы базар инфраструктурасын өнүктүрүү жана туруктуу өсүүгө ыңгайлуу шарттарды түзүү боюнча комплекстүү сунуштар;

- чек ара аймактарындагы сооданы башкаруунун экономикалык механизми жана транспорттук жана логистикалык түйүндөрдү, темир жолдордун жана автотранспорттук түйүндөрдүн натыйжалуу пайдалануу сунушталат.

Издөнүүчүнүн өздүк салымы, Тажикистан Республикасынын чек ара аймактарындагы базар инфраструктурасын түзүү жана өнүктүрүү боюнча иштелип чыккан стратегиялык багыттардын жашоодо колдонулушуна түздөн түз катышуусу (диссертациялык изилдөөнүн кээ бир натыйжалары Тажикистан Республикасынын Экономикалык өнүгүү жана соода министирлигинин мамлекеттик жана аймактык орто мөөнөттүк 2015-2020 жылдар аралыгындагы социалдык-экономикалык өнүгүү программаларын иштеп чыгууда колдонулган), унаа жана логистикалык түйүндөрдү, темир жол станцияларын жана автотранспорттук түйүндөрдү натыйжалуу иштеп туруусун шарттаган чек ара аймактарындагы сооданын жүрүшүнүн укуктук негиздеринин механизмдерин талдоодо жана маалымат жыйноодо чек ара аймактарында колдонулган(ишке кийирүү акты көрсөтүлгөн).

Изилдөөнүн натыйжаларын апробациялоо. Диссертациялык иштин натыйжалары автор тарабынан эл аралык жана республикалык илимий-практикалык конференцияларда көрсөтүлгөн.

Диссертациянын натыйжаларынын басмада толук чагылдырылышы. Диссертациялык иштин автору тарабынан 10 илимий статья, анын ичинде 6су РФнын ЖАКнын сунушталган басмалардан чыккан, 2су КРнын ЖАКсы сунуштаган басмалардан, 5,5 басма баракача көлөмү менен жарыкка чыккан. Ошону менен бирге автор тарабынан «Тажикистандын чек ара аймактарындагы базар инфраструктурасынын өнүгүүсү» аттуу тема менен 2017-жылы 160 беттен, 10 басма барактан турган диссертациялык иштин Монографиясы басмага чыккан.

Диссертациялык иштин көлөмү жана логикалык курамы. Иш компьютердик текст менен 192 бетте баяндалган, 40 таблица, 12 сүрөттү камтыйт. Диссертациялык изилдөө киришүү, сегиз бөлүктөн турган үч бөлүмдөн, корутунду жана сунуштар, 163 аталыш камтылган колдонулган адабият булактарынан турат.

ИШТИН НЕГИЗГИ МАНЫЗЫ

Киришүү бөлүмүндө изилденүүчү теманын актуалдуулугу, изилденген абалы жана даражасы, иштин максаты жана милдеттери, объектилери жана изилдөөнүн предмети аныкталган, илимий жанылыгы, ишенимдүүлүгү, иштин илимий жана практикалык мааниси негизделген.

Биринчи бөлүмдө – **«Чек ара аймактарындагы базар инфраструктурасын калыптандыруунун теориялык жана методологиялык негиздери»** чек ара аймактарындагы базар инфраструктурасын изилдөөдөгү методологиялык

жолдор, бул тармактын өнүгүү жолдору чет өлкөлөр тажрыйбасында изилдөө менен аймактын коомдук-экономикалык абалын өнүктүрүүдөгү ролу.

Илимий иштеги анализ көрсөткөндөй, региондордун социалдык жана экономикалык өнүгүүсүнө глобалдаштыруу шартында институттарды өркүндөтүү актуалдаштырылат, бул менен бирге региондун негизги тармактарынын туруктуу иш алып баруусу камсыздандырылат жана атаандаштыкка туруктуу өндүрүштөрдү калыптандырат. Башкача айтканда, аймактын туруктуу жана динамикалуу экономикалык өнүгүүсү айтылган тармактын өнүгүүсүсүз мүмкүн эмес.

Автордун айтымында, учурдагы мамлекет аймактардын экономикасын жана социалдык абалын жакшыртуу саясаттын, базар инфраструктурасын өркүндөтүүдөгү инвестициялык салымдардын тездетүүгө багытталышы, калктын жашоо деңгээлинин көтөрүлүүсүнө, базарлар сапаттуу жергиликтуу өндүрүш продуктулары менен камсыздандырылышы менен негизделет.

Иште, базар инфраструктурасы аймактын экономикасынын өнүгүүсүндөгү система калыптандыруучу фактору экендиги белгиленген.

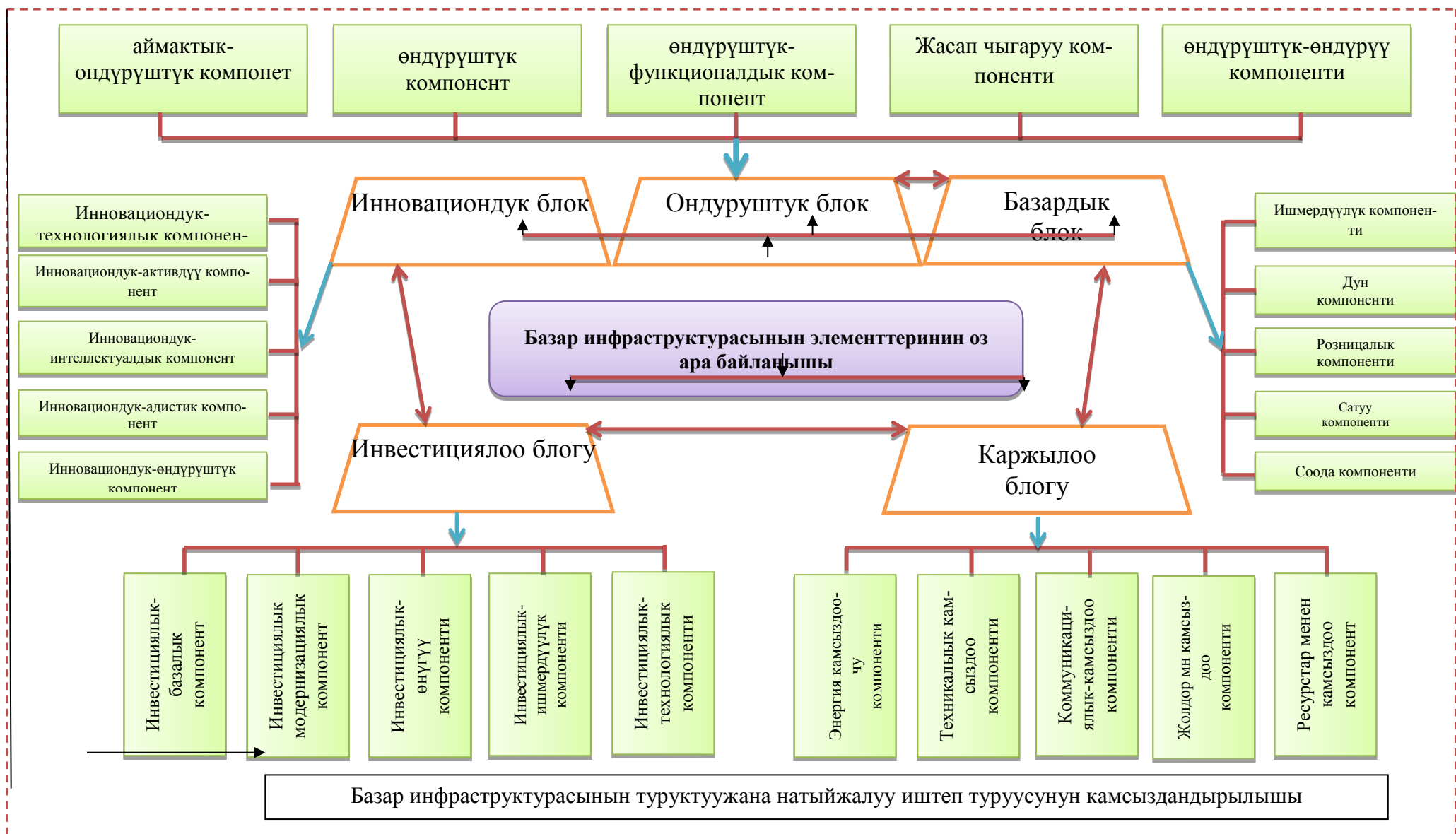
Базар инфраструктурасынын натыйжалуу иштеп туруусу, өндүрүштүк карым катнаштардын туруктуулугун, мамлекеттин экономикага кийлигишүү рычагдарынын таасирлүүлүгүн, айлана-чөйрөнү коргоо, ички базардын камсыздуулугун, өлкөнүн экспорттогу потенциалынын туруктуулугун аныктайт. Улуттук экономика алкагында, базар инфраструктурасы ар башка аймактарды, шаарларды жана райондорду, айылдарды байланыштыруучу уюл катары эсептелинет. Ошону менен бирге, бул байланыш ички жана сырткы чөйрөлөрдүн таасирин да эсепке алат, бул деген, базар инфраструктуранын бардык өзгөрүүлөргө жооп бере алаарын аныктайт. (1-сүр.)

Аймактык базар инфраструктурасы бул, анын түзүмү, курамы жана милдеттеринин курамынын кайра курулуу процессинин негизинде, жаңы курамдык элементтердин жана көз карандылыктардын, ошондой эле толугу менен жаңы сапаттык абалга өтүү болуп саналат. Базаринфраструктурасын өнүктүрүү булактары катары, төмөндөгү субъектилердинаны өзгөртүүдөгү керектөөлөрүнүн өзгөрүүлөрүнөн карама каршылыктар келип чыгат. Туруктуу жана бир калыптагы иштөөсү, базар инфраструктурасынын кызматтарынын сапаттык касиеттеринин эволюциялык жана революциялык көрүнүштөгү өзгөрүүлөрү менен ишке ашырылат.

1- сүрөт. Аймактын инфраструктурасынын элементтери.

Ошону менен бирге, аймактын базар инфраструктурасынын өнүгүүсү багыты боюнча дайыма эле прогрессивдүү көрүнүш эмес, динамикасы боюнча алдын ала өзгөн учур да белгиленет. Бул көрүнүш, өнүгүү саясатын кайра карап чыгуу маселесин туудурат жана өнүгүүнүн негизги артыкчылык жактарын аныктоону жана ушул багыттагы стратегиялык кыймыл аракетти талап кылат. Анын ичинде, тармактын өндүрүшүнүн бардык түрлөрү жана ишмердүүлүк: негизги өндүрүшкө кызмат көрсөтүүчү тармак, өндүрүштүк эмес тармак, институционалдык, коммуникациялык, финансылык жана инвестициялык, инновациялык жана өркүндөтүүчү тармак. (2-сур.).

Сүрөт автор тарабынан тартылган.

Базар инфраструктурасынын бүтүмдүгү төмөндөгүдөн байкалат, ар бир подсистеманын жүрүш турушунун өзгөрүүсү бүтүн экономикалык системанын өзгөрүүсүнө түрткү болот. Бир бүтүн система алкагындагы базар инфраструктурасынын вертикалдуу бүтүндүгү жана горизонталдуу өзгөчөлүгүн белгилей кетсе болот. Вертикалдуу бүтүндүктү, инфраструктуранын иерархиялык деңгээлдер тобу түзөт, аларды өзгөртү системанын толугу менен өзгөрүлүшүн алып келет; экономикалык системадагы инфраструктуранын иерархиясынын байланыштар деңгээли; экономиканын инфраструктураларынын подсистемаларынын өз алдынчалыгынын деңгээли.

Мамлекеттин базар инфраструктураларын өркүндөтүү багыттарын илимий негизделиши улуттук экономиканын атаандаштыкка туруктуулугун көтөрөт. Туруктуу өнүгүү шартындагы базар инфраструктурасын башкаруу механизмдеринин негизинде аймактык адистешүүнү камтыган комплекстүү принциптер системасы, инновациялык маалыматтуулук, сарамжалдуулук, системалык интеграция жана интенсивдүү пропорционалдуулук кирет.

Дүйнөлүк изилдөөлөрдүн жыйынтыгы, учурдагы аймактык өз ара катнаштын механизми катары, мамлекеттик башкаруу органдарынын, ишкердик структуралардын жана чек ара аймагында жашаган калктын мүмкүнчүлүктөрү аркылуу ар кыл сфераларга таратылат. Чек ара аймактарындагы кызматташтык аймактын рационалдуу, натыйжалуу, толук кандуу өнүгүшүнө мүмкүнчүлүк берет. Ошону менен бирге, чек ара аймактарын башкарууда жана өнүктүрүүдө бажы кызматынын ролу зор. Алардын жөнгө салынган ишинен төмөндөгү маанилүү маселелердин чечилиши көз каранды: экономикалык коопсуздуктун камсыздалышы, экономикалык кызыктар корголушу жана соода жана маданий кызматташтыктык аркылуу ишенимдин бекемделиши, ошону менен бирге чек ара аймактарындагы улуттук экономиканын өнүгүүсү үчүн түзүлүүчү шарттар. Экинчи бөлүмдө – «Тажикистан Республикасыны чек ара аймактарындагы базар инфраструктурасынын абалынын анализдөө жана өнүгүү шарттарын баалоо» Тажикистан Республикасынын чек ара аймактарынын абалы жана базар инфраструктурасын түзүүчү институттардын өзгөчөлүктөрү изилденген, Тажикистан Республикасынын чек ара аймактарындагы финансылык-кредиттик жана бажы инфраструктуралары изилденген, чек ара аймактарындагы базар инфраструктурасынын натыйжалуу өнүгүүсүнүн жана пайдалануусу бааланган, чек ара аймактарындагы финансылык-кредиттик жана бажы инфраструктурасынын объектилеринин абалы.

Илимий иште, базар инфраструктурасынын Тажикистан Республикасынын социалдык-экономикалык өнүгүүсүндө жана чек ара аймактарын курамдык кайра курууларындагы заманбап талаптардын негизинде өзгөчө орду тууралуу айтылган. Чек ара аймактарындагы базар инфраструктурасын түзөө жана жолго салуу мамлекеттин аймактарынын көп кырдуу өсүшүнө алып келет. Ошону менен бирге, бул көрүнүш аймактын экономикасынын көтөрүлүшү менен байланышкан болуусу зарыл, бул деген

чек ара аймактарынын базар инфраструктурасынын жаңылануу ылдамдыгы бүтүндөй региондун прогрессивдик темпине дал келүүсү зарыл.

Тажикистан Республикасынын чек ара аймактарындагы заманбап талаптарга жооп берген базар инфраструктурасын түзүү жана жолго салуу, мамлекеттин чек ара аймактарындагы көп функционалдуу чарбанын туруктуу өнүгүүсүн негиздейт.

Автор чек ара аймагындагы сооданын өнүктүрүүдөгү негизги себептерди төмөндөгүчө белгилейт:

- чек ара аймактарындагы базар инфраструктурасын куруудагы курулуш иштерин аяктоого финансылык каражаттардын жетишсиздиги.

- ТР территориясына кирүүнүн жана чыгуу тартибинин жөнөкөйлөтүлбөгөндүгү, бажы көзөмөлүнүн жана чек ара кызматынын өткөрүү пунктуларынын эрежелеринин жөнөкөйлөтүлбөгөндүгү, ошону менен бирге, чек ара аймагында жашаган калктын соода ишмердүүлүк максатындагы товар жана транспорттук каражаттарынын аракетине коюлган тоскоолдуктар.

- Өзбекистан Республикасы тарабынан чек ара аймактык соода жайлардын бир тараптуу жабылышы (Пенджикент ш.).

- чек ара аймагындагы соода жүргүзүүгө товарлардын тизмесиндеги чектөөлөр.

Тажикистан Республикасынын чек ара аймактарындагы базар инфраструктурасынын объектилеринин камсыз болуу көрсөткүчтөр талдоосу көрсөткөндөй, учурдагы базар инфраструктурасынын объектилери аймактын инновациялык өнүгүүсү үчүн жетишсиз болуп саналат (1-табл.).

1. Таблица. Тажикистан Республикасынын чек ара аймактарындагы базар инфраструктурасынын камсыз болуу көрсөткүчтөрү, 2016-ж.

№	Приграничные районы							
1	Джиргатааль	11	2	4	2	3	12,3	0,2
2	Канибадам	64	3	7	3	5	21,5	0,4
3	Пенджикент	78	5	6	2	3	32,5	0,6
4	Матчинский	34	2	4	1	2	12,4	1,3
5	Спитамен	42	3	3	1	2	8,9	0,2
6	Турсунзаде	38	4	8	1	3	31,4	0,6
7	Хамадани	16	2	3	1	1	7,8	0,1
8	Пархар	12	1	2	1	1	4,6	0,1
9	Кумсангир	10	1	2	1	1	2,5	0,2
10	Шураабанд	8	1	2	1	1	3,2	0,05
11	Ишкашим	6	2	3	1	2	2,8	0,05
12	Дарвоз	4	2	2	1	1	2,9	0,1
13	Хорог	18	5	6	2	3	18,7	0,6
14	Мургаб	9	1	2	1	1	1,9	0,1

Көрсөтмө: I – тамактануу жана соода ишканалардын саны; II – ресторан жана мейманканалардын саны; III – финансы ишмердүүлүгүндөгү мекемелердин саны; IV – мүлктүк операциялар областындагы мекемелердин саны; V – мамлекеттик башкаруу чөйрөсүндөгү мекемелердин саны; VI – тамактануу жана соода ишканалардын бирөөсүнө эсептелген негизги каражаттардын көлөмү; VII – тамактануу жана соода жана кызмат көрсөтүү ишканалардын жанга туура келүүчү обороту.

Булактар: Тажикистан Республикасынын Статистикалык жылдык көрсөткүчтөр//Статистикалык жыйнак. – Душанбе, АСПРТ, 2017. – С.189;

Тажикистан Республикасынын чек ара аймактарынын социалдык жана экономикалык көрсөткүчтөрүнүн анализи, аймактардагы социалдык жана экономикалык өнүгүүнүн бир калыпта эместигин жана көп тараптуулугун, чечилбеген маселелердин себептерин жана алардын келип чыгуусундагы объективдуу факторлорду аныктады.

Илимий иште, базар инфраструктурасынын курамындагы банк секторунун ролу өзгөчө белгиленген. Банктардын туруктуу иш алып баруусу, аймактын экономикасынын субъектилерине өндүрүштүк ишмердүүлүктү, жаратылыш-байлыктарынын райондук потенциалын изилдөөгө инвестициялар, акча жана кредиттик иш аракеттерди жүргүзүүгө шарт түзөт. Тажикистан Республикасынын аймактарына коммерциялык банктардын бөлүштүрүлүшүнүн талдоосу, «борбор-периферия» принцибинде бөлүштүрүлгөнүн аныктады. Мамлекеттин жарымдан көп коммерциялык банктары, Душанбе шаарында экендиги аныкталды. (3-табл.). Ошону менен бирге, талдоо көрсөткөндөй, бүтүндөй мамлекетте, тактап айтканда региондордо банк сектору көптөгөн кыйынчылыктарга дуушар болот, алардын негизгиси, инфляциянын жогорку көрсөткүчү, улуттук экономиканын сырткы факторлордон көз карандылыгы, калктын ишениминин төмөндүгү, банк системасынын иш аракеттерини айкындуу эместиги.

Диссертанттын ою бонча, базар инфраструктурасынын дагы бир негизги элементи болуп, чек ара аймактарынын өнүгүүсүнө чоң таасири бар бажы инфраструктурасы саналат. Бажы инфраструктурасынын жетишкендигинен мамлекеттин экспорттук потенциалынын сандык жана сапаттык көрсөткүчү, товар алмашуунун ылдамдыгы көз каранды. Ушундан улам, Тажикистандын Бажы кызматынын иш аракеттеринин натыйжалуулугунун талдоосу өзгөчө мааниге ээ болот.

Биз аныктадык, ички дүң продуктунун деңгээлине (Y_1) бажы кызматынын инфраструктурасынын орду жана маанилүүлүгүн аныктоочу төмөндөгү көрсөткүчтөр таасир этет: X_1 – бюджетке төлөнүүчү бажы төлөлөрү, млн.сомони; X_2 – бажы кызматынын айланма каражаттары, млн.сомони; X_3 – бажы органдарын өнүктүрүүгө салынган каражаттардын көлөмү, млн.сомони. Андан сырткары, региондук дүң продуктуга (Y_2) төмөндөгүлөр таасир этет: X_1 – бюджетке төлөнүүчү бажы төлөлөрү, млн.сомони; X_2 – бажы кызматынын айланма каражаттары, млн.сомони; X_3 – бажы органдарын өнүктүрүүгө салынган каражаттардын көлөмү, млн.сомони (4-табл.).

1. Тажикистан Республикасынын ИДПнун экономикалык жана математикалык моделинин божомолу, бажы инфраструктурасынын иш аракеттерини мүнөздөөчү көрсөткүчтөрдү эске алуу менен бирге: $Y = 7,509E04 + 44,57 * X_1 + 8,05 * X_2 + 1,113E004 * X_3$; $R^2 = 0,99888$; $F_{набл} = 596,96$, $F_{крит}(0,01; 1; 4) = 99,17$.
2. Хатлон облусунун ИАПнун экономикалык жана математикалык моделинин божомолу, бажы инфраструктурасынын иш аракеттерини муноздоочу көрсөткүчтөрдү эске алуу менен бирге: $Y = 785,1 + 50,91 * X_1$; $R^2 = 0,908342$; $F_{набл} = 39,641$, $F_{крит}(0,01; 1; 4) = 21,2$.

2 - табица

**Тажикистан Республикасынын чек ара аймактарынын 2016-ж. социалдык жана экономикалык
көрсөткүчтөрү**

№	Көрсөткүчтөр Чек ара аймактар	Туруктуу жашоочулар- дын саны	Төлөмдүү көрсөтүүлүчү кызматтардын жалпы көлөмү мин. сомони	Үй тирилик кыз- маттарынын жал- пы көлөмү, мин. Сомони	Өндүрүштүк продукциянын жалпы көлөмү, мин. сомони	Капиталдык акча салуулар, мин. сомони	Орточо но- миналдык маяна тыс.сомони
Согдий областы							
1.	Канибадам	202,5	55,0	1,0	119,8	37,4	666,03
2.	Пенджикент	284,3	33,7	0,6	1157,4	346,3	1102,06
3.	Матчинский р-н	119,9	6,3	0,3	171,0	49,0	366,08
4.	Спитамен	134,4	12,8	1,5	111,2	42,4	569,44
Хатлон областы							
5.	Хамадани	141,0	5,7	0,03	60,5	39,6	631,33
6.	Пархар	159,6	3,1	0,3	104,8	88,0	566,92
7.	Кумсангир	129,9	2,0	0,2	70,7	52,8	745,82
8.	Шамсиддин Шохин	52,4	1,0	0,3	32,1	173,5	717,49
Горно-бадахшан автономдуу областы							
9.	Ишкашим	31,8	1,6	0,1	12,5	9,5	573,29
10.	Дарвоз	22,8	0,6	0,2	47,0	8,9	638,91
11.	Хорог	29,5	17,1	0,9	56,5	231,8	1069,43
12.	Мургаб	15,0	0,3	0,1	20,2	2,1	786,42
Мамлекеттик башкаруудагы райондор							
13.	Турсунзаде	280,0	44,2	3,2	552,7	103,4	809,64
14.	Лахш	62,6	0,2	0,02	98,4	26,0	612,68

Булак: Статистикалык жылдык Тажикистан Республикасы //Статистикалык жыйнак. - Душанбе, АСПРТ, 2017. -Б.74, 120, 312, 316.

3 - табица

Тажикистан Республикасынын чек ара аймактарындагы 2016-ж. иштеп жаткан финансылык жана кредиттик ишканалар

№	Шаар	Банк филиалдарынын саны	Финансылык кредиттик ишканалар	банктык кызмат корсотуу борборлору
Согдий областы				
1	Шахристан району	2	1	9
2	Спитамен району	5	2	27
3	Пенджикент району	5	6	48
4	Матчин району	7	1	29
5	Канибадам району	6	1	46
6	Исфарин району	6	4	49
7	Истаравшан району	7	3	40
8	Зафарабад району	3	2	26
9	Джаббар-Расулов району	4	4	39
10	Деваштич (Гончи)	2	1	28
11	Гафуров району	4	2	55
12	Ашт району	4	2	37
Итого		55	29	433
Хатлон областы				
1	Шурабад (Шамсиддин-Шохин)	3	4	7
2	Кубодиён	4	5	18
3	Кумсангир (Чайхун)	4	5	14
4	Пяндж	3	4	14
5	Фархор	4	20	14
6	Мир СайидАлиХамадони	5	18	15
7	Шахриту	7	3	17
8	Джиликул район	4	4	15
Итого		34	63	114
ГБАО				
1	Хорог	5	6	5
2	Ванч району	3	2	3
3	Дарваз району	4	1	2
4	Ишкашим району	2	1	2
5	Мургаб району	1	1	1
6	Рушан району	3	2	2
7	Шугнан району	2	1	4
Итого		20	14	19
Мамлекеттик башкаруудагы райондор				
1	Турсунзаде	7	19	19
2	Лахш район	2	2	9
Жалпы		9	21	28
Баары		118	127	594

Булак: Тажикистан Улуттук Банкынын 2017-жыл, январь айына берилген Статистикалык бюллетендин негизинде автор тарабынан түзүлгөн.

3. Согдий облусунун ИАПнун экономикалык жана математикалык моделинин божомолу, бажы инфраструктурасынын иш аракеттеринин мүнөздөөчү көрсөткүчтөрдү эске алуу менен бирге: $Y=2467+3,427 \cdot X_1 +54,31 \cdot X_2$; $R^2 = 0,969969$; $F_{набл}=48,455$, $F_{крит}(0,01; 1;4)=30,82$.
4. Мамлекеттик башкарууга кароочу аймактардын ИАПнун экономикалык жана математикалык моделинин божомолу, Турсунзаде шаарынын бажы инфраструктурасынын иш аракеттеринин мүнөздөөчү көрсөткүчтөрдү эске алуу менен бирге: $Y=217,6 +8,038 \cdot X_1+133,4 \cdot X_2$; $R^2 = 0,967823$; $F_{набл}=45,126$, $F_{крит}(0,01; 1;4)=30,82$.

Изилдөөнүн натыйжалары, так жана чын экендигин көрсөтөт, бул көрсөткүчтөрдү Тажикистан Республикасынын чек ара аймактарындагы бажы инфраструктурасыны өнүктүрүү багытында колдонууга болору аныкталды. Эксперименттик эсептөөлөрдүн жыйынтыгында, Тажикистан Республикасынын чек ара аймактарындагы финансылык жана кредиттик жана бажы инфраструктураларынын толугу менен аймактын соода-өндүрүштүк мамилелер потенциалына дал келбегендиги аныкталды. Ушуну менен, банк секторунун негизги кыйынчылыктары болуп, бүтүн Тажикистанда, жана чек ара аймактарындагы аз деңгээлде капитализацияланышы, мамлекеттин экономикасын каржылоодогу мүмкүнчүлүктөрүнүн чектүүлүгү, макроэкономикалык туруксуздук, банк системасынын ишенимдүүсүздүгү жана институционалдык проблемар.

4 – таблица. Тажикистан Республикасынын 2011-2015 жж. ИДП жана ИАП божомолдоо учун динамикалык корсоткучтору (млн.сомони).

Корсоткучтор	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Таджикистан Республикасы боюнча, млн. сомони						
Бажы толумдор	1714,7	2287,7	2716,6	3210,9	3997,8	3269,2
Негизги фонддор	80,67	83,91	89,48	88,25	113,78	144,57
Капиталдык акча салымдардын көлөмү	8,02	8,18	7,39	7,60	8,41	9,31
УДП	24707,1	30071,1	36163,1	40525,5	45606,6	48401,6
Аймактык дун продукт, млн. сомони						
ГБАО	416,1	350,5	525,7	633,2	721,7	719,7
Согдий	5716,2	7179,3	8691,2	10439,9	11530,5	11597,2
Хатлон	6493,2	8013,2	9572,6	9869,7	11777,5	12522,7
Душанбе ш.	5201,5	6774,4	8073,8	9410,5	10176,2	9468,8
РРП	4482,0	4701,4	5651,4	6181,8	6630,3	7245,5
Бажы толумдор, млн. сомони						
ДРТУ	679,7	902,7	920,8	855,0	1215,8	950,4
ТРТУ	284,5	349,02	450,8	417,3	375,5	335,1
СРТУ	616,8	884,9	1192,6	1707,7	2164,4	1781,9
ХРТУ	117,9	151,8	148,2	212,4	2401,2	196,1
РТУ ГБАО	10,3	20,2	26,7	43,3	3,4	5,6
Аймактык бажы кызматынын негизги фонддору						
ДРТУ	31,46	32,72	34,89	34,4	44,37	56,38
ТРТУ	13,71	14,26	15,21	15,0	19,34	24,56
СРТУ	29,04	30,21	32,21	31,77	40,96	52,04
ХРТУ	5,64	5,87	6,24	6,18	7,96	10,12
РТУ ГБАО	0,81	0,84	0,89	0,88	1,13	1,45

Булак: Тажикистан Республикасынын Өкмөтү астындагы Бажы кызматынын отчеттук көрсөткүчтөрү.- Душанбе: ТСРТ, 2016. -254б.; Таджикистан: мамлекеттин көз каранды эместигине 25-жыл: статистикалык жыйнак.-Душанбе: АСПРТ, 2016.- Б.219.

Жогорудагы айтылгандардын негизинде, биз Тажикистан Республикасынын чек ара аймактарындагы бажы кызматынын иш аракеттерин жакшыртуу максатында, мыйзам чегинде, бажы төлөмдөрү төлөөнүн, чегерилген бажы төлөмдөрдү убагында мамлекеттик бюджетке төлөбөгөндөрдү көзөмөлдөөнү күчөтүү, бажы кызматтары тарабынан өндүрүштү жана финансылык жана кредиттик алаканы коргоо максатында бажы төлөмдөрүнүн ыңгайлуу тарифтерин иштелип чыгуусун сунуштайбыз. Мамлекеттин экспорттук потенциалын на-

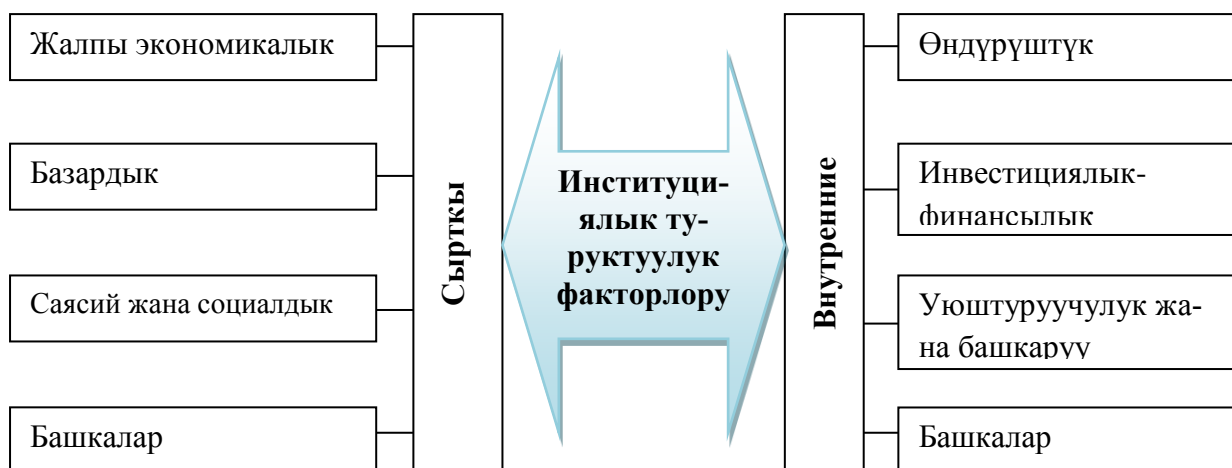
тыйжалуу колдонууну, чек ара аймактарында кээ бир сырьелордун жана станоктордун, кошумча тетиктердин түрлөрүнө импорттон бажы төлөмүнүн көлөмү азайтуу максатында импортту алмаштыруучу өндүрүштөрдү курууну.

Үчүнчү бөлүмдө – «Тажикистан Республикасынын чек ара аймактарындагы базар инфраструктурасынын өнүгүүсүнүн келечеги жана жакшыртуу багыттары» базар инфраструктурасынын потенциалын жакшыртуу жолдору, Тажикистан Республикасынын чек ара аймактарындагы базар инфраструктурасынын өркүндөтүүнүн институционалдык аспектилери жана негизги багыттары каралган.

Иште, чек ара аймактарындагы базардын потенциалы бул аймактагы сатылуучу керектөө товарларынын, өндүрүштүк жана техникалык маанидеги кызматтардын натуралдык жана нарктын баасы экендиги белгиленген. Ал чек ара аймактарындагы учурдук жана келечектеги базардын талабынын негизинде инфраструктуралык кызматтардын келип чыгышы менен мүнөздөлөт. Чек ара аймагындагы базар инфраструктурасы негизинен бул аймактын субъектилери арасындагы экономикалык ресурстардын айлануусуна негизделет.

Мындан бир түрдүү жыйынтык келип чыгат, базар инфраструктурасы улуттук экономиканын ири ишканалардын жайгаштырылышы боюнча экономикалык проектилердин ишке ашырылышына түз пропорционалдуу өнүгүүсү зарыл. Азыркы кезде Тажикистандын региондорун көтөрүүгө багытталган мамлекеттик стратегиялык программалардын алкагында, экономикалык кластерлерди түзүү, айыл чарба өндүрүш чөйрөсүнө интеграцияланган курамдар, чакан, орто жана ири ГЭСди куруу, туруктуу өнүгүүсү аймактардагы базар инфраструктурасынын иштеп туруусунан көз каранды. Ушундан улам, чек ара аймактарындагы базар инфраструктурасынын өнүгүүсү, биздин оюбузча, учурда эки баскычтуу стратегияны ишке ашырууга түрткү берет: 1) базар инфраструктурасынын регионалдык инновациялык кластерлерин түзүү; 2) регионалдык ички базар инфраструктурасынын борборлорун түзүү.

Ушул багытта төмөндөгүнү белгилей кетүү зарыл, базар инфраструктурасынын өнүгүүсүнүн институционалдык өзгөчөлүктөрү, анын ишке ашырылышынын негиздөөчү базалык шартын аныктоочу катары, базар мамилелерин негиздейт. Экономикалык институттардын туруктуу абалын өзгөртүүчү факторлордун курамын, экономикалык анализдин теориялар концепциясынын негизинде эки топко: «ички жана сырткы» деп бөлсөк болот. Бул факторлордун куралыш элементтерин төмөндөгүчө аныктаса болот: жалпы экономикалык мүнөздөгү фактор: улуттук экономиканын төмөндөшү, жашоо деңгээлинин жана кардарлардын төлөө мүмкүнчүлүгүнүн төмөндөшү; базар факторлору: базардагы кардарлардын азайышы, базар инфраструктурасынын начарлыгы, товарга жана кызматка болгон талаптын төмөндөшү, валюталык базардагы абалдын туруксуздугу; социалдык жана саясий мүнөздөгү факторлор: саясий фактор, илимий камсыз болуунун деңгээлинин төмөндөшү; жана башка сырткы факторлор. Аймактын институциялык туруктуулугунун факторлорун схемада төмөндөгүчө көрсөк болот. (3-сүр.).

3 - сүрөт. Аймактын институционалык туруктуулугунун негизги факторлору

Базар инфраструктурасынын институционалык туруктуулукту көзөмөлдөөнүн негизги функцияларын төмөндөгүдөй багыттарда ишке ашырса болот: социалдык жана экономикалык туруктуулуктун шарттарынын мониторинги, базар инфраструктурасынын туруктуулугунун диагностикасы; ар түрдүү кырдаалдарды моделдештирүү жана прогноздоо; базар инфраструктурасынын туруктуу өнүгүүсүнө тиешелүү иш аракеттерди жүргүзүү; базар субъектилеринин биргеликте иш алып баруусуна тиешелүү механизмдерди түзүү. Институционалык өзгөрүүлөрдүн татаалдаштырылышынын ордун аныктаган, субъектилердин ишмердик чөйрөдөгү экономикалык мамилелеринин уюштуруучулук жана технологиялык факторлор менен тен катар транзакциондук чыгымдарды жана алардын өндүрүү процессине тийгизген таасирин балоо муктаждыгы келип чыгат.

Иште төмөндөгүлөр белгиленген, базар инфраструктурасын өнүктүрүү негизинен чек ара аймактарга инвестициялык процесстерди активдештирүүгө багытталган. Чек ара аймактары инвестициялык тартымдуулугу чет өлкөлүк инвесторлорду тартуунун негизги фактору катары каралат. Чек ара аймактар негизинен өзүнүн өлкөсүнүн перифериялык аймагы болгондуктан, денгээли төмөн аймак катары саналат. Көбүрөөк өнүккөн аймак көбүнесе, мамлекет тарабынан колдоо көргөн, активдүү саясат алып, чектеш аймактардан өзү үчүн салыштырмалуу арзан баадагы ресурстарды алат. Анык алдынкы аймак кызматташтыктын негизинде өзүнүн ишмердүүлүгүн чектеш аймактардын ишканалары менен кызматташуу аркылуу өзүнүн аймагын кеңейтет. Ушуга байланыштуу, башкаруучулук аракеттерди жүргүзүздө, чек ара аймактарындагы базар инфраструктурасын өнүктүрүүнүн стратегиялык багыттарын колдонууда, кенири спектрдеги аспаптарды, тактап айтканда: финансылык жана экономикалык, билим берүү, инфраструктуралык, уюштуруучулук, нормативдик-укуктук (5-табл.).

5 - таблица - Чек ара аймактарын башкаруунун стратегиялык багыттары жана инструменттери (ЧА)

Чек ара аймактарынын туруктуу өнүгүү стратегиялык багыттары	
Өндүрүш багытындагы өнүгүү	Социалдык багыттык өнүгүү
Чек ара аймактарын башкаруунун финансылык жана кредиттик инструменттери	
<ul style="list-style-type: none"> – Финансылык колдоо иш аракеттери; – ЧА чакан жана орто ишмерлердин өнүктүрүүгө көмөк. 	<ul style="list-style-type: none"> – Социалдык сферанын объектилерин финансылык каржылоо; – ЧА социалдык багыттагы жаш адистерди тартуу
Чек ара аймактарын башкаруудагы инфраструктуралык инструменттер	
<ul style="list-style-type: none"> – Инвестициялык ишмердүүлүктү инфраструктуралык объектилерди куруу менен активдештирүү; – ЧА инфраструктурасынын объектилеринин аймактык днгээлиндеги максатык программаларга катышуу 	<ul style="list-style-type: none"> – Социалдык чөйрөдөгү инфраструктура объектилеринин аймактык программаларына катышуу – ЧА аймактарындагы калкка кызмат көрсөтүү борборлорун түзүү
Чек ара аймактарын өнүктүрүүсүн башкаруудагы уюштуруу инструменттери	
<ul style="list-style-type: none"> – ЧА бюджетти натыйжалуулугун көтөрүүдөгү өндүрүш ишканалардын өз ара байланышы; – Бюджеттик эмес фондуларды уюштуруудагы өндүрүш ишканалары менен иш алып баруу; – ЧА имиджин көтөрүү боюнча иш чараларды жүргүзүүдөгү бизнес-инкубаторлордун, технопарктардын уюштурулушу ж.б. 	<ul style="list-style-type: none"> – ЧА өнүктүрүүдөгү социалдык проектилерди колдоочу мекемелер кеңешин түзүү; – ЧА туруктуу өнүгүү суроолору боюнча өндүрүштүк ишканалар менен социалдык тармактын өз ара байланышын күчөтүү; – ЧА социалдык проектилерди тартуу боюнча багыттар ж.б.
Чек ара аймактарынын өнүгүүсүн башкаруудагы нормативдик-укутук инструменттер	
<ul style="list-style-type: none"> – ЧА инфраструктуралык жана инновациялык жана инвестициялык өнүгүүсүнө багытталган стратегияларды иштеп чыгаруу; – ЧА өндүрүштүк өнүгүү программаларынын иштеп чыгуу. 	<ul style="list-style-type: none"> – ЧА социалдык өнүгүү стратегиясын иштеп чыгуу; – ЧА социалдык өнүгүү программасын иштеп чыгуу.
Чек ара аймактарынын туруктуу өнүгүүсү	

Автор тарабынан түзүлгөн.

Изилдөө менен аныкталды, аймактык базар инфраструктурасын башкаруу деген бул, аймактык башкаруусунун программалык жана максаттык методун ишке ашыруу максатында башкаруу субъектилеринин башкаруу объектилерине алдын ала белгиленген максаттын негизинде таасир этиши болуп саналат.

Аймактын базар инфраструктурасын башкаруунун негизги максаты – бул аймактын базар инфраструктурасынын тең салмактуулугунун жана туруктуулугунун сакталышы, аймактын өнүгүүсүнүн экономикалык натыйжалуулугу.

Ошентип, экономиканын натыйжалуу иштеп турушу, базар инфраструктурасынын натыйжалуу болушунан көз каранды, жана субъектилердин системалуу жана келечектүү алакасын камсыз кылат. Базардын субъектилеринин алакасынын системалуу болушу жана ишмердүүлүктү активдештирүүгө жана атаандаштык чөйрөнү калыптандырууга көмөк түзөт.

Экологиялык, инновациялык, атаандаштыкка туруктуу жана социалдык милдеттер негизинде аймактык базар инфраструктурасынын өнүгүүсү үчүн сунушталган уюштуруучулук жана экономикалык механизм аны башкаруу механизми катары сунушталат.

КОРУТУНДУ ЖАНА СУНУШТАР

1. Базар инфраструктурасынын түзүүнүн теориялык аспектилерин изилдөө төмөнкүнү көрсөттү, учурдагы аймактардын экономикалык жана социалдык жактан өнүгүүнү стимулдаштыруу боюнча мамлекеттик саясаттын шартында, натыйжалуу базар инфраструктураларын көтөрүүгө багыт алуу муктаждыгы, аймактардагы инвестициялык процесстердин тездешине, жергиликтүү өндүрүштөн, базарлардын сапаттуу товар жана кызмат менен камсыз болушу жана калктын жашоо деңгээлинин көтөрүлүшү. Чек ара аймактарындагы инфраструктуранын өнүгүү деңгээли, жалпы социалдык жана экономикалык, өндүрүштүк, финансылык тармактардын өсүү тенденциясына дал келуусу зарыл.

2. Чек ара аймактары деп, өзүнүн тарыхы, маданияты, жашоо тартиби бар калк жашаган, Тажикистан Республикасынын чек араларындагы, мамлекеттин ички тарабы менен байланыш, чек аралаш башка мамлекеттер менен экономикалык, маданий алакасы, мүнөздүү өсүү комплекстерге ээ, бүтүн, адистештирилген жана башкарылуусу менен өзгөчөлөнгөн аймак аталат. Тажикистан Республикасы үчүн чек аралаш кызматташтык учурдагы базар шартына ылайык социалдык жана экономикалык кызматташуунун жаны механизми болуп калды. Ошондуктан, бул интеграциялык алака чек ара аймактары толугу менен изилденип бүткөн эместигин теманын жанылыгы катары карасак болот. Өлкөнүн чарбалык системасы аймактык деңгээлдеги өсүү темпи дал ушундай чет өлкөлүк чек ара аймактарынан башкача Тажикистан Республикасындагы экономикалык трансформациялоо мейкиндиктиктер боюнча бөлүштүрүлгөн. Тажикистан Республикасынын экономикалык мейкиндиктиктеги дифференциацияланышы ички гана эмес сырткы факторлордон дагы көз каранды.

3. Тажикистан Республикасынын чек ара аймактарынын учурдагы абалын мүнөздөөчү социалдык жана экономикалык көрсөткүчтөрүнүн талдоосу, социалдык жана экономикалык өнүгүүнүн дифференциациясынын бир калыпта эместигин аныктады, бул аймактардын бир калыпта өнүктүүрүгө жол бербешин анык.

Тажикистан Республикасынын учурдагы социалдык жана экономикалык абалы, аймактардын социалдык жана экономикалык абалдары көрүнүктүү дифференциация деңгээли менен негизделет (чек ара аймактары).

Тажикистан Республикасы үчүн, чек ара аймактарындагы кызматташтык социалдык жана экономикалык мамилелердин жаны механизми болду. Бул жанылыктын негизинде, интеграциялык чек ара аймактарынын көрүнүштөрү толугу менен изилденген эместиги. Тажикистан Республикасынын экономикалык трансформациялоосу дифференциацияланган. Тажикистан Республикасынын экономикалык дифференциацияланыш кыйынчылыктары өлкөнүн ички гана эмес сырткы факторлорунан көз каранды.

Чек ара аймактарынын базар экономикасына географиялык абал дагы негизги таасир берүүчү фактор катары келип чыгат.

4. Чек ара аймактарынын стратегиялык өнүгүүсүндөгү негизги ресурстар болуп: аймактык экономиканын потенциалы; ишмердүүлүк аракети; өнүккөн базар инфраструктурасы; жогорку квалификациялуу эмгек потенциалы; жогорку деңгээлдеги билим; маданият, саламаттыкты сактоо; калктын коомдук активдүүлүгү; кайра иштетүү өндүрүшүн ишке киргизүүгө керек болгон ресурстардын болушу; геополитикалык абалдын өзгөчө мүнөздөрү, чектеш аймактар менен интеграциялык процесстердин жүрүшү; жергиликтүү башкаруунун сырткы кооперацияны өркүндөтүүгө активдүү катышуусу.

5. Жалпысынан чек ара аймактарындагы экономикалык активдүүлүккө базар инфраструктурасы таасир этет, юридикалык укугу бар жер кесиминин болушу, транспорт, байланыш, офистик жана складдык чарбалар ж.б. Инфраструктураны куруудагы активдүү иш аракеттер, экономиканын өнүгүү деңгээлинен көз каранды эмес (жолдор, байланыш, вокзалдар, аэропорттор ж.б.), экономикалык ишмердүүлүктүн негиздерин түзөт.

6. Мамлекеттик кредиттик жана финансылык жана инвестициялык саясатынын негизинде чек ара аймактарындагы базар инфраструктурасы өркүндөтүлүшү мүмкүн, ал өзүнө ишкананын конкуренттүү инвестициялык инфраструктураны курууга шарттарды түзүү, инвестициялык процесстерди колдоо менен, аймакка инвестиция жана ишканаларды тартууга, инвестицияны тартуудагы перспективдүү багыттарды табууга ж.б.

Ошентип, диссертациялык иште иштелип чыккан, чек ара аймактарындагы базар инфраструктурасын түзүү боюнча сунуштар, чек ара аймактарындагы базар инфраструктурасынын түзүлүшүнө жана натыйжалуу ишмердүүлүгүнө ыңгайлуу шарттарды, социалдык жана экономикалык, уюштуруучулук шарттарды түзөт, чек ара аймактарынын өнүгүү стратегиясын калыптандыруудагы негиздерди аныктайт, аймактын өнүгүү деңгээлин жогорулатат, ушунун негизинде аймактык программалараг жана проектилерге инвесторлорду тартууну активдештирет.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН ТЕМАСЫ БОЮНЧА ЖАРЫККА ЧЫККАН ИШТЕРДИН ТИЗМЕСИ:

1. Ашуров М.Н. Значения денежно кредитной системы в стабильном развитии экономики Таджикистана [Текст] / Ашуров М.Н. // Вестник Таджикского национального университета. - 2011. - №6 (70). - С.148-150.

2. Ашуров М.Н. Проблемы выдачи кредита банками производственным предприятиям в РТ [Текст] / Ашуров М.Н. // Вестник Таджикского национального университета. - 2012. - №2/3(86). - С. 7-11.

3. Ашуров М.Н. Методы уменьшение кредитных рисков [Текст] / Ашуров М.Н., Ашуров А.Н. // Вестник Таджикского национального университета. - 2013. - № 2/5. - С.12-16.

4. Ашуров М.Н. Состояние и развитие таможенной инфраструктуры приграничных районов Таджикистана [Текст] / Ашуров М.Н., Убайдуллоев Ф. // Известия вузов Кыргызстана-2013, №7.-С.94-99.

5. Ашуров М.Н. Формированные и развитые рыночной инфраструктуры региона: теоретические аспекты [Текст] / Солехзода А.А., Ашуров М.Н. // Вестник Таджикского национального университета. - 2015. - №2/5(172). -С. 35-40.
6. Ашуров М.Н. Механизм формирования и управления рыночной инфраструктуры региона [Текст] / Ашуров М.Н. // Вестник Таджикского национального университета. - 2016. - №2/2(197). -С. 37-41.
7. Ашуров М.Н. Инфраструктура рынка и некоторые аспекты его развития [Текст] / Ашуров М.Н. // Материалы научно-практической конференции Финансово-экономический институт Таджикистана.- Душанбе,2015. - С.56-80.
8. Ашуров М.Н. Экономические и социальные последствия инфляции [Текст] / Ашуров Н., Ашуров М.Н. // Вестник Финансово-экономический институт Таджикистана. - 2015. - №2/4. -С.40-45.
9. Ашуров М.Н. Рыночная инфраструктура региона: понятие, функции и элементы [Текст] / Ашуров М.Н., Саидов Г.// Вестник Финансово-экономический институт Таджикистана. - 2015. - №2/4. -С.80-84.
10. Ашуров М.Н. Методические основы формирования рыночной инфраструктуры [Текст] / Ашуров М.Н.// Материалы республиканской научно-теоретической конференции-Кулоб,2016-С.136-140.
11. Ашуров М.Н. Особенности формирования институтов рыночной инфраструктуры в приграничных районах Республики Таджикистан [Текст] / Ашуров М.Н.// Редакция журнала Конкурентоспособность в глобальном мире: экономика, наука, технологии.-Киров, 2016. - №8 (ч.1). -С. 35-37.
11. Ашуров М.Н. Основные направления развития рыночной инфраструктуры приграничных районов РТ [Текст] / Солехзода А.А., Ашуров М.Н. // Научно-практический журнал Экономика и управление: проблемы, решения. –Москва.- 2017. – 1, том1 (61) января. -С. 144-150.
12. Ашуров М.Н. Институциональные аспекты развития рыночной инфраструктуры приграничных районов Республики Таджикистан [Текст] / Ашуров М.Н., Ашуров А.Н. // Журнал Образование и наука в России и за рубежом. -Москва, 2017. - №5 (Vol.34). -С. 32-37.
13. Ашуров М.Н. Развитие финансово кредитной инфраструктуры приграничных районов РТ [Текст] / Ашуров М.Н., Саидов К // Редакция журнала Конкурентоспособность в глобальном мире: экономика, наука, технологии.-Киров, 2017- С.
14. Ашуров М.Н. Проблемы формирования и развития рыночной инфраструктуры в приграничных районах РТ [Текст] / Ашуров М.Н.// Вестник Кыргызского экономического университета имени М. Рыскулбекова.- Бишкек-2017.-№4 (42).
15. Ашуров М.Н. Анализ рисков и угроз на формирующихся финансовых рынках приграничных районов РТ [Текст] / Ашуров М.Н., Ашуров А.Н // Вестник Кыргызского экономического университета имени М. Рыскулбекова.–Бишкек-2017.-№4 (42).

Ашуров Мухаммади Нусратовичтин 08.00.05 – Экономика жана эл чарбасын башкаруу адистиги боюнча экономикалык илимдеринин кандидаты илимий даражага изденүү үчүн «Тажикистан Республикасынын чек ара аймактарындагы базар инфраструктурасын өнүктүрүү» аттуу темадагы диссертациялык иштин РЕЗЮМЕси

Негизги сөздөр: аймактык экономика, базар инфраструктурасы, чек ара аймагындагы соода, банк сектору, бажы кызматы, кепилдик компаниялары, кластеризация, эркин экономикалык зоналар, акча-кредиттик мамилелер, финансылык тобокелчилик.

Изилдөө объектиси, Тажикистан Республикасынын чек ара аймактарындагы базар инфраструктурасы.

Изилдөөнүн предмети чек ара аймактарындагы уюштуруучулук жана экономикалык мамилелерди өркүндөтүүнү, базар инфраструктурасынын натыйжалуу иштеп туруу механизмдин модернизациялоо аркылуу стимулдаштыруу.

Изилдүүнүн илимий жанылыгы. Диссертациялык иштин коргоого чыгарылуучу негизги жоболору: аймактын базар инфраструктурасын орду жана милдеттерин изилдөөнүн илимий ыкмалары, принциптери, соода мамилелеринин либерализациялануу шартындагы өнүгүү мыйзамченемдүүлүгү; Тажикистан Республикасынын чек ара аймактарындагы базар инфраструктурасынын жергиликтүү базар инфраструктуранын институттарынын өзгөчөлүктөрүн белгилөө менен, абалынын талдоосу, аймактардын инфраструктурасын көтөрүүгө, алардын туруктуу иш алып баруусуна, комплекстүү сунуштар, чек ара аймактарындагы сооданы көзөмөлдөө механизмдерин, транспорттук жана логистикалык түйүндөрдүн, темир жол, автомобиль транспорттук түйүндөрдүн натыйжалуу иштөөсүнө.

Диссертациялык изилдөөнүн практикалык мааниси базар инфраструктурасынын иштешин өнүктүрүү, модернизациялоо багыттарын аныкталышында, диссертациялык иштеги сунуштардын негизинде, нормативдик документтерди жана мыйзам актыларын түзүүдө колдонуу. Чек ара аймагындагы базар инфраструктурасын изилдөөдөгү сунуштар, мамлекеттик башкаруу системасында, жергиликтүү өкмөт тарабынан чек ара аймактарынын базар инфраструктурасын модернизациялоо жана көп функционалдуу өнүгүүгө өтүүсүндө колдонулса болот.

Диссертациялык иштин экономикалык мааниси төмөндөгүдө, иштелип чыккан жана ишке ашырылган сунуштар, Тажикистан Республикасынын чек ара аймактарындагы базар инфраструктурасын көтөрүүдөгү көмөк көрсөтөт, ал аймактагы сооданын жүрүшүнө ыңгайлуу шарттарды түзүп берет, Тажикистан менен чек аралаш мамлекеттердин интеграциялык процессин күчөтөт, жана мамлекеттин соода потенциалын толук жана натыйжалуу колдонууга мүмкүнчүлүк берет.

РЕЗЮМЕ

диссертационной работы Ашурова Мухаммади Нусратовича на тему «Развитие рыночной инфраструктуры приграничных районов Республики Таджикистан», представленной на соискание ученой степени кандидата экономических наук по специальности 08.00.05 – Экономика и управление народным хозяйством.

Ключевые слова: региональная экономика, рыночная инфраструктура, приграничная торговля, банковский сектор, таможенная служба, страховые компании, кластеризация, свободные экономические зоны, денежно-кредитное отношение, финансовый риск.

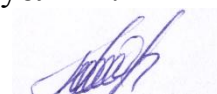
Объектом исследования выступает рыночная инфраструктура приграничных районов Республики Таджикистан.

Предметом исследования являются организационно-экономические отношения по стимулированию развития приграничных районов путем совершенствования механизма модернизации и эффективного функционирования рыночной инфраструктуры.

Научная новизна исследования. Основные положения диссертационной работы, выносимые на защиту: систематизация научных подходов к исследованию роли и функции рыночной инфраструктуры региона, ее принципов, закономерностей развития в условиях либерализации торговых отношений; анализ состояние рыночной инфраструктуры приграничных районов Республики Таджикистан с учетом выделения особенностей формирования институтов рыночной инфраструктуры в приграничных районах; комплекс предложений по развитию рыночной инфраструктуры регионов, направленных на стимулирование развития приграничных районов и создание условий их устойчивого развития; предложенный экономический механизм регулирования режима приграничной торговли оптимизации функционирования транспортно-логистических узлов, железнодорожных станций и автотранспортных узлов на приграничных территориях.

Практическая значимость диссертационного исследования заключается в выявлении основных направлений развития и модернизации рыночной инфраструктуры региона с использованием предложенных в диссертации рекомендаций при разработке нормативных документов и подзаконных актов. Внесенные предложения по модернизации рыночной инфраструктуры приграничных районов могут быть использованы органами государственной власти и местными органами государственной власти для стимулирования перехода экономики приграничных районов к системе многофункционального развития.

Экономическая значимость диссертационного исследования заключается в том, что реализация разработанных предложений и рекомендаций способствуют развитию рыночной инфраструктуры приграничных районов Республики Таджикистан, создают условия для улучшения приграничной торговли, активизируют интеграционные процессы между Таджикистаном и соседними странами, позволяют наиболее полно и эффективно использовать торговый потенциал республики.

SUMMARY

the dissertation work of Ashurov Muhammadi Nusratovich on the topic "The development of market infrastructure of border regions of the Republic of Tajikistan", presented for obtaining the degree of candidate of economic sciences by specialty 08.00.05 - Economics and management of the national economy.

Keywords: regional economy, market infrastructure, cross-border trade, banking sector, customs service, insurance companies, clustering, free economic zones, monetary relations, financial risk.

The object of the study is the market infrastructure of the border areas of the Republic of Tajikistan.

The subject of the study is the organizational and economic relations on the stimulation the development of border areas by improving the modernization mechanism and the effective operation of market infrastructure.

Scientific novelty of the study The main provisions of the dissertation work for defense: the systematization of scientific approaches to the study of the role and function of the market infrastructure of the region, its principles, the patterns of development in the liberalization of trade relations; analysis of the state of the market infrastructure in the border areas of the Republic of Tajikistan, taking into account the identification of features of the formation of market infrastructure institutions in the border areas; a set of proposals for the development of market infrastructure in the regions aimed at stimulating the development of border areas and creating conditions for their sustainable development; *the proposed economic mechanism for regulating the regime of cross-border trade* and optimizing the functioning of transport and logistics hubs, railway stations and motor transport nodes in the border areas.

The practical significance of the dissertation research is to identify the main directions of development and modernization of the market infrastructure in the region using the proposed of the recommendations in the dissertation work in the developing of the normative documents and by-law regulations. The proposals on modernization of the market infrastructure of the border areas can be used by state authorities and local government authorities to stimulate the transition of the economy of border regions to a system of multifunctional development.

The economic significance of the dissertation research is that the implementation of the developed proposals and recommendations contribute to the development of the market infrastructure of the border areas of the Republic of Tajikistan, create the conditions for improving border trade, activate the integration processes between Tajikistan and neighboring countries, and make full and affectively use of the trade potential of the republic.

